

M. Jesús Lluelles i Larrosa

Doctora en Geografia per la Universidad de Zaragoza i professora col·laboradora de la Universitat d'Andorra

M. Jesús Lluelles i Larrosa

Els impactes de FHASA

Notes

- 1- La figura de Miquel Mateu ha estat molt controvertida pel seu paper durant el franquisme, segons la historiografia recent.
- 2- ANA/Llibre d'actes del Consell General, 26 i 27.03.1929, f. 266 i seg.
- 3- ANA/Llibre d'actes del Consell General, 13.05.1929, f. 267 i seg.
- 4- *La Vanguardia*, 24.06.1933.

Resum

La manca de cabals públics durant la dècada dels anys trenta del segle xx va obligar el Consell General a obrir el país al capital estranger a canvi d'hipotecar un recurs natural com era el potencial de l'aigua dels rius, amb la finalitat de produir energia hidroelèctrica a gran escala per ser exportada a l'àrea industrial de Barcelona. El sector tèxtil català necessitava l'energia hidroelèctrica procedent del Pirineu, on s'estaven bastint centrals; Andorra, des d'aquesta perspectiva, era un punt més de producció.

Els impactes sobre el país, derivats de la construcció d'una central hidroelèctrica i la modernització de la xarxa viària, van ser de diferent ordre. Els més directes es van produir sobre el paisatge i van significar la primera gran transformació territorial d'un medi que no havia sofert més alteracions que les derivades d'una activitat agrícola i ramadera consubstancial a les característiques geogràfiques. Als impactes directes, derivats de les mateixes obres, cal afegir-hi els indirectes -alguns dels quals deixaran sentir els seus efectes més enllà del període constructiu-, i són els que incidiran sobre la demografia, l'economia, la societat i l'ordre públic. És evident que amb FHASA es creen les condicions que influiran, juntament amb altres circumstàncies històriques, en la posterior transformació econòmica i social d'un territori de muntanya que, l'any 1929, estava immers en un procés de decadència econòmica. Cal destacar que la interacció entre el Consell General i la societat concessionària va estar marcada per episodis de tensió per qüestions com el preu de la llum i l'incompliment d'algunes clàusules contractuals per part de la societat. No obstant això, tant el país com FHASA van obtenir un benefici mutu. Finalment, l'any 1988, Andorra adquireix el patrimoni de FHASA i crea l'empresa parapública FEDA, que assumeix la continuïtat de les activitats d'aquella societat que es va crear el 1930.

Paraules clau: impacte, paisatge, emigració, immigració, energia elèctrica, carreteres, vagues, ordre públic.

Introducció

Aquest article és el resultat de la conferència impartida en el marc dels Debats de recerca, sota l'epígraf "Energia i recursos naturals: treballant pel futur", organitzats pel Ministeri d'Educació i Ensenyament Superior i la SAC. S'analitzen les mutacions que es van produir a escala humana i econòmica derivades de la construcció d'una central hidroelèctrica, bastida a la dècada dels anys trenta en territori andorrà, que tenia per finalitat produir energia elèctrica a gran escala destinada a l'àrea industrial de Barcelona. La presentació va estar acompanyada d'un seguit d'imatges, proporcionades per l'Arxiu Nacional d'Andorra (ANA) i que ens endinsen en una realitat que, malgrat quedar lluny en el temps, permet entendre l'Andorra actual. Qui vulgui aprofundir en aquest capítol de la història pot fer un recorregut per les exposicions fotogràfiques de l'ANA, que compta amb uns fons imprescindibles per a l'estudi històric, consultables en els arxius en línia.

Durant les primeres dècades del segle xx, l'economia andorrana, amb una capacitat de creixement gairebé nul·la, no generava el capital necessari per afrontar les necessitats que marcava el nou segle; les infraestructures eren gairebé inexistents per manca d'inversió, com corresponia a una economia de trets rurals. Davant la manca de recursos propis, el Consell General va veure en les concessions el mitjà per aconseguir el capital necessari per bastir les infraestructures imprescindibles per modernitzar el país i capgirar una economia en recessió. La millora de les comunicacions i la creació dels equipaments que exigien els nous temps esdevenen l'objectiu polític prioritari que marca aquest període i els subsegüents.

Les concessions relatives als recursos hidràulics i del subsòl s'oferien com la contrapartida per aconseguir electrificar tot el territori i modernitzar la xarxa viària. A diferència del que succeïa al segle xix, en què les peticions tenien per objectiu bastir casinos i balnearis, amb el canvi de segle els centres d'interès dels inversors canvien i persegueixen explotar els recursos naturals. És tal l'allau de demandes en aquest sentit que, l'any 1916, el Consell General crea una comissió sota els auspicis del Copríncep episcopal per gestionar totes les qüestions relacionades amb l'explotació de salts d'aigua i recursos miners.

La manca de cabals públics va obligar a hipotecar un recurs natural com és l'aigua per produir l'energia elèctrica que l'àrea industrial de Barcelona demanava. És l'època en què es basteixen centrals per tot el Pirineu i Andorra està en el punt de mira de les necessitats de la indústria catalana.

La concessió sobre els recursos hidràulics nacionals va ser atorgada pel Consell General, el 27 de març de 1929, després d'altres intents fallits. La corporació remarcava la crisi de treball que patia el país i feia saber als coprínceps la necessitat de ratificar amb la màxima urgència el contracte de concessió. La petició es fonamentava en la depauperada situació econòmica i social, que obligava a emigrar una part de la població, i també al fet que la concessió no es podia plasmar en obres concretes fins que no fos aprovada pels coprínceps. La van confirmar el mateix any: el Copríncep francès ho va fer el 22 d'agost i el Copríncep episcopal el 5 de setembre.

Els coprínceps, quan ratifiquen la concessió de FHASA, esmenten les millores que el país podrà obtenir, tant pel que fa al desenvolupament del comerç interior com a les relacions amb l'exterior. Destaquen que el cànon que pagaran els concessionaris de les forces elèctriques permetrà la realització d'obres socials, com hospitals i cases de beneficència. Atribueixen el fracàs de les concessions hidroelèctriques anteriors a la manca de vies de comunicació modernes, fet que afegia dificultats a l'explotació de l'enorme potencial que oferia el país, i la societat explotadora estava disposada a dur-les a terme. Aquesta concessió, que compta amb l'aprovació del Consell General, condicionarà en bona mesura el desenvolupament futur del país (Lluelles, 2004, p. 49 i seg.). Aquesta important concessió del segle xx obre el país a la inversió estrangera en un sector estratègic com l'energètic i, com es veu en el decurs de l'exposició, aquest procés tindrà diversos impactes sobre el territori. Els més visibles són els que es produeixen a escala paisatgística, però no s'han d'obviar els socials i els econòmics, que van tenir la capacitat de crear les bases del canvi.

Producció d'energia a petita escala

Des de principi del segle xx, abans de la irrupció de FHASA, l'energia elèctrica resultava desconeguda en molts punts del territori andorrà, tot i que en alguns pobles es disposava de llum gràcies, entre altres, a la central de les Anelletes situada

a Andorra la Vella, però la producció es destinava únicament al consum nacional. Alguns generadors de corrent continu, acoblats a molins fariners o serradores, donaven a Sant Julià de Lòria i a Encamp un servei nocturn, mentre que Soldeu disposava d'una petita central hidràulica que complia la mateixa funció. Fernando de los Ríos Urruti explica que l'enllumenat públic durant la segona dècada del segle xx era gratuït i propietat dels comuns que ho tenien com a clàusula de concessió (Ríos, de los, 1920, p. 114).

Es van crear diverses empreses distribuïdores repartides pel territori andorrà. A la capital, la societat Tabacalera Andorrana SA, constituïda l'any 1899, amb permís per explotar les aigües del riu Valira des de 1902, fa saber al Comú d'Andorra, el 24 d'octubre de 1909, que vol instal·lar màquines en el salt que posseeix al roc de les Anelletes d'Andorra la Vella, per generar energia suficient per donar llum a totes les parròquies (Vidal, 1974, p. 128). Poc després, amb l'explotació en marxa, Tabacalera Andorrana SA ven la secció elèctrica de l'empresa, que es constitueix en la societat Electricitat Andorrana SA.

D'altra banda, el Comú d'Ordino cedia, el 1920, noranta pals per instal·lar una línia elèctrica a la parròquia. La societat Nord Andorrà, a partir de 1921, aprofitarà els excedents de Tabacalera per donar llum a les localitats de la Massana i Ordino. Per donar electricitat a Encamp es va fundar la societat Unió Elèctrica d'Encamp, entre els anys 1921 i 1923. A Sant Julià es va crear la Mútua Elèctrica, que proveïa de llum una part de la vila. Totes les societats distribuïdores existents van quedar afectades amb la creació de FHASA, l'any 1930.

Joan Vehils, quan parla de l'electrificació del país abans de FHASA, explica que la centraleta de les Anelletes il·luminava a la nit la capital i Escaldes i, més tard, es va estendre fins a Encamp; també comenta que l'empresa Nord Andorrà SA distribuïa llum a la Massana i a Ordino; a la resta del país s'utilitzava acetilè, oli, teies o espelmes (Vehils, 1983, p. 22 i seg.). El consum nacional d'energia elèctrica de l'any 1929 no supera els 25.000 kWh i hi havia taxes establertes per a l'únic servei existent, que era el d'il·luminació (Creus, 1932, p. 3).

L'acord amb FHASA

Dos homes de negocis residents a París, el francès André Boussac i l'espanyol Llorenç Gómez-Quintero, president de la Cambra de Comerç d'Espanya a París, en representació d'un

grup hispanofrancès promogut pels patricis barcelonins Damià Mateu Bisa i Miquel Mateu Pla, pare i fill, respectivament, i el Banco Urquijo Catalán, presenten una demanda de concessió que és acceptada i aprovada pel Consell General el 27 de març de 1929. No obstant això, el principal promotor del projecte és Miquel Mateu Pla, personatge rellevant de la vida econòmica espanyola i l'andorrana.¹

El grup promotor ja havia negociat l'acceptació i el suport d'aquest important projecte amb els copríneps, fet que demostra la importància dels seus components i del mateix projecte. El consorci hispanofrancès, que aporta el capital necessari per a la creació de FHASA, reuneix, en opinió dels copríneps, les màximes garanties tècniques i financeres. Així ho reconeix l'autor Josep Maria Vidal i Guitart, que qualifica de poderós el grup presidit per Miquel Mateu.

El 27 de març de 1929 es firma, en presència dels còsols i els notables de les Valls, un contracte de concessió referent a salts d'aigua, mines i publicitat a favor d'Andreu Boussac i Llorenç Gómez-Quintero. També es firmen els plecs de condicions sobre carreteres i forces hidràuliques que el prefecte de Perpinyà, delegat permanent en representació del Copríncep francès, havia lliurat al Consell el dia abans. El 28 d'abril s'amplia el període per construir les carreteres a tres anys i mig i es fixa un altre termini per elaborar l'inventari de les fàbriques elèctriques i els salts d'aigua. El mateix dia s'acorda redactar definitivament l'annex que va ser firmat pel Consell i els concessionaris el 27 de març, "fent-ne un document apart de lo referent al banc, com consta dels dos documents firmats amb fetxa d'avui".² La societat FHASA, com a tal, es constituïa el 5 de març de 1930, com a productora única d'energia elèctrica.

El contingut de la concessió es refereix a aspectes diversos com l'explotació de tres salts d'aigua, situats a Escaldes sobre el Valira d'Orient, a Arcavell sobre el Gran Valira i a Sispony sobre el Valira del Nord, per un període de 75 anys; també s'acorda l'explotació dels recursos minerals per un termini de deu anys i el monopoli de la publicitat mentre duri la concessió.³

S'estipulen contrapartides de diversa índole, com el pagament d'un cànon anual de valor progressiu: no es pagarà cap cànon fins a l'any 1934; 8.000 pessetes entre els anys 1935 i 1940;

13.000 pessetes fins a l'any 1945 i 25.000 pessetes fins que finalitzi la concessió. Es constitueix un dipòsit de 150.000 pessetes-or al Banco Urquijo Catalán, els interessos del qual –12.000 pessetes/any– s'ingressen a nom del Consell General. Andorra es reserva el 10% de la potència produïda a preus especials i obté el compromís de construcció de diversos trams de carretera i la reparació i rectificació d'altres trams. Per donar una idea de l'envergadura de totes les obres que la concessionària es compromet a portar a terme, cal fer constar que compta amb un pressupost de quaranta milions de pessetes.

El jurista francès P. Barbier afirmava que els andorrans més tradicionals havien assistit a la implantació de la concessionària amb una legítima inquietud (Barbier, 1938, p. 36). FHASA va incomplir alguns dels compromisos acordats en el contracte; així, dels tres salts projectats, construeix tan sols el de la central d'Escaldes. La concessionària al·lega que les circumstàncies polítiques i econòmiques no han permès construir els dos salts restants; argumenta que tant les vagues obreres que van tenir lloc el 1931 i el 1933 com la poca demanda d'energia, tant del costat espanyol com del francès, han impedit la construcció dels salts de Sispony i Arcavell. A més, el 1935, sorgeixen desavinences pel preu del subministrament d'energia elèctrica interior; el Consell interpreta que l'enllumenat públic de les parròquies ha d'anar a càrrec de la concessionària i fixa els preus del quilovat per a usos domèstics i industrials. Per la seva banda, FHASA es mostra disposada a acceptar la tarifa de preus, a canvi que el Consell accepti la supressió dels terminis de construcció acordats en el contracte de concessió. L'any 1936, els desacords entre les parts comporten que el Consell declari la nul·litat de la concessió, decisió contra la qual va recórrer la concessionària davant les delegacions permanents amb efectes suspensoris sobre la decisió de la corporació. A partir de 1941, la posició de FHASA es radicalitza i deixa de pagar el cànon, els interessos bancaris i els sous dels agents de policia. Les tensions entre la concessionària i el Consell General, que s'allarguen més de dos dècades, marquen bona part de la política institucional andorrana.

Impactes territorials: construcció de la central

FHASA va tenir la capacitat de trastornar un territori que havia captivat, entre altres visitants il·lustres, l'escriptora Isabelle Sandy, que havia descrit Andorra com un vestigi del passat quan la visita, per primera vegada, als anys vint del segle passat. En els seus primers viatges, l'autora destaca la magnificència del paisatge, en què el progrés encara no ha fet acte de presència. La concessió marca un abans i un després en la història d'Andorra, ja que instaura les bases de la transformació social i econòmica que experimentarà el territori a partir de la segona meitat del segle xx (Lluelles, Garcia, 2018, p. 45 i seg.).

Sens dubte, els impactes més espectaculars van ser els produïts sobre el paisatge, ja que van significar la primera gran transformació d'un medi que no havia sofert més alteracions que les derivades d'uniques formes de vida tradicionals ancorades en el passat: desforestació per tenir pastures i feixes per cultivar que s'enfilaven muntanya amunt, mostra de la lluita titànica de l'ésser humà contra un medi dur que obligava a emigrar una part de la població.

A principi del segle xx, el Centre Excursionista de Catalunya (CEC) havia col·laborat activament per donar a conèixer el potencial hidroelèctric d'Andorra. A tall d'exemple, es pot esmentar Lluís Creus i Vidal, enginyer de FHASA, membre del CEC, fundador de la Societat Catalana de Geografia (SCG), aficionat a l'alpinisme i a l'esquí. L'any 1927, Lluís Creus i Alfred Würth, enginyer i director de la Sociedad Productora de Fuerzas Motrices SA de Barcelona, visiten Andorra per fer

Canonada d'Engolasters, 1933.
Autor: Joan Vehils. ANA

els estudis previs d'un projecte, que redactarà Creus, en què s'estipula la construcció de tres salts d'aigua (Creus, 1932, p. 3 i seg.).

Per obtenir la desitjada energia hidroelèctrica, calia aprofitar el desnivell natural que proporcionava el llac d'Engolasters i conduir l'aigua fins a una central que s'ubicaria a la sortida d'Escaldes, entre el riu Valira d'Orient i la carretera d'Encamp. Amb aquesta finalitat, es va executar una obra de fort impacte paisatgístic, ja que va implicar fer importants moviments de terres que exigien la presència de maquinària pesant.

Mitjançant un sistema de canalització, l'aigua dels llacs de Ransol i Juclà va passar a alimentar el llac d'Engolasters, que, després de modificar la seva capacitat, actuava de presa, amb els consegüents canvis en el cabal de la conca del riu Valira d'Orient. En un principi, es construeix un salt auxiliar, necessari per a les mateixes obres, que entra en funcionament l'agost de 1931; posteriorment, es basteix un salt més important –el d'Engolasters–, que és operatiu l'estiu de 1934, moment en què el país passa a disposar d'enllumenat diürn i electricitat per a ús industrial.

Aquest salt principal va exigir la instal·lació d'una canonada que va requerir la construcció prèvia d'un funicular que esdevenia, al mateix temps, un mitjà d'accés, transport i comunicació entre la central i el llac. Finalment, l'obra culmina amb la instal·lació de pilones d'alta tensió que travessaran el país per conduir l'energia produïda.

FHASA executa en cinc anys les obres de la central, iniciades el 1930, temps rècord si es té en compte la magnitud de l'empresa i els mitjans tècnics de què es disposava a l'època. L'obra hidroelèctrica i la modernització de la xarxa viària, que afecten una bona part del territori, van ser de tal envergadura que van requerir la instal·lació d'una xarxa telefònica pròpia per connectar els diferents punts en què es treballava. Alfred Würth va ser l'enginyer que va assumir la direcció de la construcció de les instal·lacions hidràuliques.

Impactes territorials: les comunicacions viàries

En èpoques passades, les comunicacions, tant a Andorra com a la resta de la serralada pirinenca, tenien un caràcter essencialment local. Els camins rals, aptes per al trànsit de carros, permetien la comunicació entre les parròquies i els camins de ferradura facilitaven la circulació a través dels ports

Inauguració del funicular,
06.11.1932. Autor: Joan Vehils.
ANA

d'alta muntanya, i permetien així la comunicació entre les valls. Als inicis del segle xx, el naixement i l'expansió de l'automòbil, que resulta decisiu en l'evolució de les comunicacions mundials, determina un nou plantejament de les vies de circulació andorranes.

Per al Consell General esdevé imperiosa la necessitat de comunicar-se i fer més permeable el territori; calia adequar les antigues vies a les noves exigències i, en aquest sentit, la millora dels camins passa a ser una de les principals prioritats del Consell. Per la seva banda, els Comuns són responsables d'una xarxa de camins veïnals que, amb el decurs del temps, esdevindran carreteres. Les comunicacions viàries eren les pròpies d'un territori de muntanya i tan sols existia una bona carretera apta per a la circulació de vehicles entre la capital i la Seu d'Urgell, inaugurada el 1913. Tanmateix, hi havia una carretera estreta entre Soldeu i el Pas de la Casa, operativa des de 1903. De fet, el primer vehicle que va accedir al país va entrar pel Pas de la Casa i va arribar a Soldeu, l'any 1911. La resta de localitats es comunicaven a través dels camins rals i el transport de mercaderies s'efectuava en mula.

Malgrat els esforços del Consell General, les comunicacions viàries dels anys vint deixaven molt a desitjar, amb l'agreujant que la comunicació amb França quedava interrompuda per la neu durant els mesos d'hivern, aspecte que no quedarà resolt fins a la segona meitat del segle xx. Aquest fet condiciona que, un cop feta la carretera hispanoandorrana, l'aprovisionament exterior d'Andorra es faci, preferentment, des d'Espanya.

Sobre aquestes bases, FHASA basteix una xarxa viària moderna que, a més de connectar els nuclis més importants del país, fa d'Andorra un territori permeable i accessible al turisme. Gràcies a la revolució dels mitjans de transport, que faciliten la mobilitat, els viatges comencen a ser habituals entre sectors cada cop més amplis de la població. La xarxa de carreteres de FHASA obria una nova via de penetració del turisme francès cap a Espanya, a través del Pas de la Casa i en direcció a la Seu d'Urgell.

L'impacte de la construcció de carreteres no és gens negligible perquè va exigir la perforació de túnels, com els de Sant Antoni, efectuar desmunts i moviments de terres importants a conseqüència dels nous traçats i bastir ponts fins aleshores inexistents. A tall d'anècdota, la capella de Sant Antoni va ser destruïda, amb motiu de la perforació dels

túnel, i l'empresa mateix en va bastir una de nova, mentre que l'antic pont de Sant Antoni va haver de ser parcialment modificat per fer passar la maquinària pesant per treballar en la perforació dels túnels.

La construcció de les carreteres respon als compromisos contrets en el contracte de concessió i, en bona mesura, també a les necessitats de la mateixa empresa per executar les obres d'electrificació, ja que calia disposar de vies de comunicació per facilitar el transport dels materials (Comas d'Argemir, 2002, p. 140 i seg.).

FHASA crea una xarxa de carreteres amb una estructura radial que té el punt central a la plaça d'Andorra la Vella, on se situa la raó social de l'empresa i on finalitza la carretera que uneix la capital amb la Seu d'Urgell. La inversió total en la xarxa viària s'estima en 10 milions de pessetes per a la construcció de nous trams i la rectificació d'altres. Segons el contracte de concessió, les obres, que s'inicien l'octubre de 1929, consisteixen en la reparació i rectificació de les carreteres de Soldeu al Pas de la Casa i d'Escaldes a Encamp, així com en la construcció de les carreteres d'Andorra la Vella a Escaldes, d'Encamp a Soldeu i d'Andorra la Vella a Ordino per la Massana. Les amplades de les carreteres varien segons es tracti de les vies del Valira d'Orient, que s'estableixen en 7 metres, o de les vies del Valira del Nord, que queden limitades a 5 metres.

Pel que fa a les carreteres de la conca del Valira del Nord, la progressió de les obres no és la mateixa que la de la carretera que uneix amb França. El consell d'administració de FHASA, que es reuneix a Andorra la Vella el juny de 1933, constata que les carreteres compromeses estan avançades. No obstant això, han rebut queixes dels veïns d'Ordino perquè està pendent l'acabament del tram entre la Massana i Ordino. Mateu es compromet, personalment, que en un mes els turistes puguin accedir a la parròquia i visitar els llocs més pintorescos del país.⁴ La carretera d'Ordino no es va obrir a la circulació fins l'any 1934.

La qualitat de la carretera d'Andorra la Vella a la Farga de Moles fa que aquesta via no quedi afectada per les obres. El lliurament oficial de la xarxa per part de l'empresa al Consell s'efectua el setembre de 1935; no obstant això, la carretera que uneix amb França ja va estar operativa a partir de 1933.

Construcció del pont de Mereig.
Autor: J. Vehils. ANA

Impactes socials

Entre els anys 1900 i 1930, Andorra havia perdut el 23% de la població a causa de l'emigració. A conseqüència de les obres de FHASA i dels posteriors conflictes bèl·lics dels països de l'entorn, la població andorrana es va recuperar lentament, però cal esperar l'any 1944 perquè els valors se situïn en xifres similars a les de principi del segle xx. L'any 1930 s'arriba al mínim demogràfic del segle, amb 4.042 habitants, segons dades del bisbat d'Urgell, com a resultat d'una taxa negativa de creixement durant els primers trenta anys, ja que molts andorrans havien marxat durant les tres primeres dècades.

Als impactes sobre el paisatge cal afegir-hi els produïts a escala humana i econòmica. Les obres de FHASA atreuen obrers, preferentment de Catalunya però també de la resta d'Espanya, alguns dels quals ja han treballat en la construcció d'altres centrals hidroelèctriques al Pirineu. Segons René Baulard, el cap de la Gendarmeria francesa que s'instal·la al país per ordre dels coprínceps, la societat FHASA dona feina a prop de mil treballadors, mentre que la societat filial Firmas y Construcciones, que s'encarrega de la construcció de les carreteres, ocupa uns 200 treballadors més (Baulard, 1934, p. 73 i seg.). Un cop acabades les obres de la central i les carreteres, la major part dels treballadors retorna a Espanya i una petita part es queda al país.

Per acollir els obrers, FHASA basteix edificis condicionats com a habitatges i instal·la una cantina per vendre als treballadors els queviures necessaris a preus especials. Al costat de la central d'Escaldes es va alçar un edifici i, en funció de les obres de les carreteres, en especial la que havia d'enllaçar amb el Pas de la Casa, es van construir barracons per als treballadors i la maquinària, a banda i banda del port d'Envalira. Al costat sud del port, un d'aquests barracons esdevindrà posteriorment l'emblemàtic refugi d'Envalira, impulsat per l'enginyer de FHASA –Àlvar Menéndez– que funda l'Esquí Club Andorrà l'any 1932; el refugi acollirà tant els esquiadors del país com els vinguts de fora. A la part nord del port, neix un poblat temporal format per un aglomerat de barraques de fusta i plaques de ciment que, pocs anys després, donarà origen a la localitat del Pas de la Casa.

Les condicions laborals eren dures i la salut dels treballadors i els accidents mortals sovint eren el preu que s'havia de pagar per obres d'aquestes característiques. A tall d'exemple,

Obrers al llac de Juclar, 05/11/1935
Autor: Desconegut. ANA

l'autor Joan Vehils relata un accident per explosió de càrregues de dinamita, el 17 de març de 1932, en què van morir sis treballadors. També comenta que FHASA havia contractat una assegurança d'accidents per als treballadors amb la companyia La Preservatrice; a més, la societat construeix el primer hospital d'Andorra destinat a l'atenció mèdica i quirúrgica dels obrers, prop de la plaça d'Andorra la Vella, equipat amb raigs X. Més que un hospital, entès en el significat modern de la paraula, el que construeix FHASA és un centre d'assistència primària, sense hospitalització. Posteriorment, aquest petit hospital tindrà un paper gairebé èpic en l'atenció dels refugiats durant la Guerra Civil Espanyola.

Un sector públic poc desenvolupat i un cert grau de passivitat de les autoritats locals permeten que FHASA actuï en les relacions laborals sense cap arbitratge. Les condicions laborals dels treballadors, especialment els salaris, desencadenen una onada de vagues. Vehils constata fins a quatre vagues de caràcter revolucionari, una el 1931 i tres el 1933. Els sindicats espanyols no van ser aliats als conflictes laborals que es van desencadenar, ja que la majoria dels obrers eren de nacionalitat espanyola i una part estaven afiliats a la Confederació Nacional del Treball (CNT). Les vagues, que en cap moment no van tenir un caràcter violent, van causar un fort impacte en la població andorrana i els fets van perdurar en la memòria dels que hi havien assistit com a testimonis d'un procés complex en què es barrejaven diversos aspectes.

Les protestes laborals coincideixen amb la destitució del Consell General per sentència del Tribunal de Corts i amb les reivindicacions dels joves andorrans, que reclamen el dret al sufragi universal masculí. Amb motiu dels conflictes laborals i les tensions polítiques internes, els coprínceps acorden fer entrar la Gendarmeria francesa per pacificar el país.

Altres impactes

Per tal de garantir les operacions de FHASA i gestionar la nòmina dels treballadors, la família Mateu funda el primer banc del país, que s'instal·la a Sant Julià de Lòria i, un temps després, es trasllada a la plaça d'Andorra la Vella. Obté una concessió bancària que, el 30 de desembre de 1930, nou mesos més tard del naixement de la societat FHASA, dona lloc al Banc Agrícola i Comercial d'Andorra. Els socis constituents són Miquel Mateu Pla, Damià Mateu Bisa, Joan Fornesa Puigdemassa, Bonaventura Rebés Castellà i Lluís Desvallès Trias, marquès d'Alfarràs. Tots ells tenien vincles amb la banca, ja fos amb el Banco Urquijo Catalán o amb la Banca Arnús de Barcelona a través de la seva sucursal a la Seu d'Urgell, i el marquès d'Alfarràs estava relacionat amb la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona (Galabert, 2012, p. 57 i seg.).

Per una altra banda, l'existència de FHASA com a productor i distribuïdor d'energia elèctrica a gran escala permet la instal·lació de Ràdio Andorra, emissora que per funcionar necessitava electricitat d'alta tensió en abundància. L'emissora, situada a la parròquia d'Encamp, va entrar en funcionament l'any 1939 i va contribuir a difondre la imatge d'Andorra a l'exterior.

Les obres de FHASA també van tenir un impacte evident en l'ordre públic, derivat de l'afluència massiva de mà d'obra estrangera, amb caràcter temporal, que equivalia al 30% de la població del país. El Consell General intueix que la presència d'un important contingent de persones foranes, algunes de les quals vinculades a moviments sindicals desconeguts pels andorrans, pot esdevenir una font de conflictes. Aquesta desconfiança, pròpia d'una societat de muntanya envers els vinguts de fora, es tradueix en mesures relatives al control d'estrangers i a l'ordre públic. Un decret del 30 d'octubre de 1929 estipula que, amb motiu de les obres que s'han de començar, cal adoptar disposicions per evitar que vinguin al país persones poc desitjables i estableix que els Comuns portin

un llibre de registre d'estrangers. En els anys subsegüents, el Consell dicta normes de control que obliguen els Còsols a portar un registre en què s'han d'inscriure tots els estrangers residents a la parròquia. L'any 1935, es torna a regular la documentació exigida, en què es fa constar el temps de residència i la conducta observada (Fiter, 1973, p. 745 i seg.). El 15 de maig de 1931 es crea un cos de policia uniformat i permanent en aplicació del contracte de concessió de FHASA, finançat per la societat i a les ordres dels veguers. Aquest cos professional té com a missió garantir la bona conservació i l'explotació de les instal·lacions, vigilar els elements estrangers, perseguir delictes i fer complir els decrets dels veguers. El Servei d'Ordre, finançat per FHASA, es constitueix amb sis agents i un cap, a les ordres dels Veguers i dels Batlles. Els agents són designats pels Veguers, amb la proposta prèvia de FHASA i l'informe favorable de Sindicatura (Riberaygua, 1946, p. 152 i seg.).

Els veguers, que com a representants dels Coprínceps en territori andorrà eren els màxims responsables de l'ordre públic, reorganitzen el Cos de policia l'any 1939. Les instal·lacions del cos de policia es limiten a dos despatxos: un a Sant Julià de Lòria i l'altre a Canillo. Per formar els agents s'havia contractat un instructor francès, que l'any 1940 finalitza la seva missió.

Conclusions

Andorra va obtenir grans beneficis de la concessió de FHASA, ja que les obres dutes a terme per la societat van representar el punt de partida de la transformació del país; en contrapartida, la concessionària va obtenir la possibilitat de produir energia elèctrica a gran escala, necessària per al funcionament dels centres fabrils de l'àrea de Barcelona i per cobrir la demanda nacional. No obstant això, en l'àmbit intern, les obres de FHASA no sempre van ser acollides amb entusiasme pels incompliments contractuals i per l'impacte de les obres efectuades.

FHASA basteix una xarxa viària moderna que, a més de connectar els nuclis més importants del país, estableix un eix viari nord-sud que farà d'Andorra un territori permeable i accessible al turisme. Les carreteres permeten l'inici d'una etapa precursora del turisme de masses i faran d'Andorra un lloc de destinació que, fins als anys trenta, havia tingut un atractiu condicionat justament per les dificultats d'accés.

Bibliografia

- BAULARD, R. (1934). *La Gendarmerie française dans les Vallées d'Andorre (18 août-9 octobre 1933)*. Perpinyà.
- BARBIER, P. (1938). *La Coutume privée d'Andorre*. París.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (2002). *Andorra, una economia de frontera*. Lleida: Pagès Editors.
- CREUS, L. (1932). "L'electrificació d'Andorra". *Técnica. Revista Tecnológico Industrial*, núm. 156. Barcelona, p. 1-16.
- FITER, R. (1988). *Legislació administrativa andorrana*. Andorra: Casal i Vall.
- GALABERT, M. (2012). "Un cas d'èxit als Pirineus: el desenvolupament econòmic d'Andorra, 1866-2007", *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 64, p. 57-88.
- GONZÁLEZ, A. (2009). *La cruïlla andorrana de 1933. La revolució*. Tarragona: Fundació Julià Reig i Cossetània Edicions.
- LLUELLES, M. J. (coord.) (2004). *El segle XX. La modernització d'Andorra*. Lleida: Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra i Pagès Editors.
- LLUELLES, M. J.; GARCIA, E. (2018). *Història econòmica d'Andorra, segles XX-XXI*. Andorra: Uda.
- RIBERAYGUA, B. (1946). *Les Valls d'Andorra*. Barcelona: Bosch, Casa Editorial.
- RIOS, F. (1920). *Vida e Instituciones del pueblo de Andorra. Una supervivencia señorial*. Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- VEHILS, J. (1983). *Forces Hydroélectriques d'Andorra SA. FHASA (1929-1983)*. Andorra.
- VIDAL I GUITART, J. M. (1974). "La electricidad en Andorra". Barcelona: *Cuadernos de Historia Económica*.